

Нурулло Отахонов

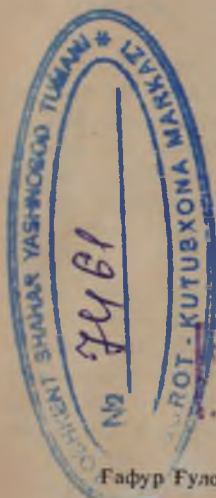
ШУ ЕРЛИК КИШИ

Нурулло Отахонов

ШУ ЕРЛИК КИШИ

Қисса ва ҳикоя

Тошкент
Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
1987

Ў32
О — 86

4702570200 — 109
А ————— 12 — 87
М352(04) — 87

© Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987 й.

ШУ ЕРЛИК КИШИ

Қ И С С А

Ота юртим, болалигимнинг ғаройиб дамлари кечган қадрдон қишлоғим! Киндик қоним томган муқаддас тупроғингни кўзларимга суртайин-а!

Қатронтоғим — дов-дарахт тугул, ҳатто гиёҳдан ҳам қатрон бўлган бағрикуйигим! Гарчи Одам билмас замонлардаёқ қарғиш еган бўлсанг-да, ер юзида булак бирорта манзилгоҳ йўқки, у менга сендан ҳам латиф, сендан ҳам азиз кўринса!

Ахир,

қайроқ тошчаларингнинг сиртида жажжи оёқларимнинг жажжи-жажжи излари қолган;

ўнқир-чўнқирларингда у кунларимдан ишин-ширин хотиралар сақланади — ёлғиз мену ёлғиз ўзинг гувоҳ бўлмиш хотиралар!

Эй Нурсухариқ — бу кўҳна замин бағрида келинчакнинг бир ўрим шўх, сунбул сочидек тулғаниб-тулғаниб оқадиган сой! Омонмисан, сулувгинам? Ҳ, мен сени қандоқ соғиндим!

Билсанг,

ўшандан бери не-не ўйноқи сойларнию не-не азим дарё-денгизларни кўрдим, бироқ қалбимда сўнмас тугён бўлиб сен — фақат ўзинггина шарқираб турдинг! Абадий шарқираб қоласан!

Негаки,

ўзинг каби шўх, ўзинг қа

эркаланиб оқмаганмиди?! Тошдан-тошга урилиб, тошдан-тошга урилиб...

Ва мен энди бир ҳикматни англадим:

ҳар кимнинг ҳам қайтмас болалиги бор — сирли дунёси;

ҳар кимнинг ҳам муқаддас юрти бор — манзилларнинг ибтидосию интиҳоси;

ҳар кимнинг ҳам Қатронтоғи, Нурсухариқлари бор — кўзга тўтиё қилгулик!

Лекин,

ҳар кимнинг болалиги меникидекмикан — аламларга, шодликларга бой;

ҳар кимнинг туғилган қишлоғи меникидекмикан — дунёга сиғмай кетган кезларида она бўлиб, ота бўлиб бағрига оладиган;

ҳар кимнинг Қатронтоғи, Нурсухариқлари меникидекмикан — гоҳо шодон, гоҳо маъюс сукутларига эринмай қулоқ тутиб, тўлиб-тошган юрагига ўзан бўладиган?!

Шундаймикан?

Мен қандоқ эдим-а, азизларим! Эҳ, сизлар қандоқ эдингизлар!

Юртим, икир-чикир ташвишларингни бир муддатга қўя-тур, мана, тағин қошингга келдим! Ў-ў, Қатронтоғим — ғазнабоним, мени қанотингга ол! Сулув сойим — Нурсухариғим, тўхта, қаёққа шошасан, нега бунча тошасан, андак сабр қилсанг-чи! Эҳтимол, сенга...

сизларга айтар гапларим бордир.

Эслашайлик... Дардлашайлик... Бир-бировимизнинг дийдоримизга тўйишайлик...

Бу каби ўйлар Нозимнинг хаёлидан ўн беш йиллар кейин, яъни, содда, тўпори қишлоқ боласидан бир думалаб элга таниқли кишига айланиб, ора-сира кадрдон қишлоғига келганида, юраклари ҳаприқиб, Қатронтоғ этақларига қадам босганида, Нурсухариқ қирғоғига чўкка тушиб, муздаккина зилол сувидан ҳовучлаб-ҳовучлаб сипқорганида, хуллас, катталарнинг шовкинли дунёсидан болалигининг ажиб, сеҳрли дамларига қайтишга зўр бериб уринганида ва ниҳоят, ўша дамларга қайтганида ўтади. Бу кечмиш ўй-хаёллар унинг бор бойлиги, умрли ҳамроҳи, безовта кўнглига ҳамиша ором ва фараҳ бахш этгувчи тириклик йўлидирки, у йўлнинг аввалию адоғи хотирот деб аталмиш маҳобатли бир тоққа бориб тақалган. Бу тоққа чиққан кишининг бугуни ўтмиши билан, ўтмиши келгуси кунлари билан, келгуси кунлари тағин бугуни билан уйғунлашиб, уммонга қўйилган дарёлар мисол изсиз бирлашиб

кетади, бугунни ўтмишдан, ўтмишни келажакдан, келажакни бугундан ажратиб бўлмай қолади — инсон бир пайтнинг ўзида гуё учала замон заминидан собит туриб, учала замон ҳавосидан нафас олиб... яшай бошлайди.

Умри замонлар тўқнашган дақиқалардан иборат киши нақадар бахтиёр!

Бундай дақиқаларда қалбингизда эзгу ниятлар жўш уради, беихтиёр қўлга қалам тутгингиз келади. Поёнсиз дунё қаршисида ёлғиз бош эгиб, ўйга толасиз. Ўтган кунларингизни унутмаслик, келгуси кунларингизга ҳозирлик кўрмоқ ибратида дарди дардингизга, қувончи қувончингизга ҳамонахонг бир ИНСОН тақдиридан имкон қадар сўйламоққа, ўзингиз сўйлаб, ўзингиз тингламоққа уринасиз...

1

Ғира-шира тонг қоронғисида икки табақали туссиз, кўҳна эшикнинг чўзиб, бир нола қилиб очилиши ҳамда зум ўтмай тагин ўшандай товуш чиқариб ёпилиши неча кунлардан бери илк дафъа қишлоққа инган беозор сукунатни андак безовта қилиб турди.

Дунёнинг бир бурчагида янги кун шу безовталиқдан бошланди.

Қоп-қора тўнга ўраниб, кулоқ-чаккасини нима биландир танғиб олган барваста киши эшикнинг зулфинини илиб, ҳалқага қулф солди. Олам ҳали рўй-рост ёришмаганидан унинг тўни яна ҳам қора кўринар эди. Зулфин, қулф неча бор шиқирлади. Калит ҳадеганда айланавермади чоғи, қора тўнли киши бетоқатланди. Асабийлашиб, кирза этигининг товларини бир-бирига урди. Ҳаво ҳаддан ташқари совуқ эди, қўлларини оғзига олиб келиб, дам унисини, дам бунисини куҳ-куҳлади, сўнг тагин қулфга унади. Ҳароратли нафасдан намиққан бармоқлари қулфга, зулфинга чип-чип ёпишди. Сал ўтмай эти ачиша бошлади. Шу тариқа уч-тўрт саъй-ҳаракатдан кейин қора тўнли киши қулфдан калитни суғурди ва ногоҳ... адашиб бўлак калитни кўтариб чиққанини пайқаб қолди. Эшикни қайта очишга мажбур бўлди. Кўнгли алланечук чўкиб, паришонхотир, ҳовлига қадам қўяркан, пешонасини эшикнинг устонасига уриб олдию кўзидан нақ ўт чиқди. Аламданми, оғриқданми инграб юборди: «Падарлаънат!» Сунгра, қулфни йулакдаги михга илди-да, эшикни тарақлатиб ёпди.

«Бормайман!»

Қора тўнли бу киши — Маҳам амаки эди. Унинг ажин босган юзларида, киртайган кўзларида аллақандай ташвиш

аломатлари кезинади. Бирок, айна дамда, бу ташвиш аломатлари кечаси билан кўксини гижимлаб чиққан оғриқданми, баданни чимиллатадиган манави совуқданми ё ҳозиргина эшикни қулфлаёлмаганиданми — билиб бўлмайди.

Маҳам амаки этигини даҳлизда қолдириб, пайпоқдек ихчам ўралган пайтавасини ечмаёқ катта уйга ўтди. Тўнини бошига болиш қилиб, белигача сандалга сукилиб олди. Сандал барибир сандал-да! Ташқарида атиги беш-ўн дақиқа турди, оёғига у қадар совуқ ўтмаган эди, шундай бўлса ҳам, сандалга киргач, вужуди хийла яйради. Одамни сархуш қилгучи бу илиқлик салдан кейин оёқдан белга, ундан аста-секин бутун баданга бир текис таралди. Елкасидаги оғриқ ҳам қаёққадир аригандек туюлди. Ташқарининг совуғи бутун даҳшати билан шундагина билинди.

Кўзига негадир қабристон кўриниб кетди. Шу заҳоти унинг кўнглидан: «Бундай кунда ўлишдан асрасин, — деган ўй кечди. — Одамларга азоб... Э йўғ-э, одамларга нима, тиригингга чидаган ўлигингдан қочармиди! Қайтага, иззатингни жойига қўйиб кўмадию савобини илиб кетади. Лекин совуқ... ерлар муз... шуниси ёмон!»

Бу йилги киш ҳақиқатан ҳам қаттиқ келди. Кунда бўлмаса-да, кунора изғирин эсади, бири иккинчиси билан илонизидек айқашиб-уйқашиб кетган тангу тор кўчалар бўйлаб эртадан то кечгача, оқшомдан то тонггача изғийди, очик эшиклардан ҳовлиларга, игна сиққудек тиркишлардан уйларга сукилиб кириб, не тирик зот бор, жонини сўғуриб оламан, дейди. Гўё Қатронтоғ орасига баҳайбат бир дев ўрнашиб олгану кунботишдаги ўнқирга қоринини тираб, икки ҳамла билан бутун оламни яхлатиб қўймоқ касдида лунжини шишириб пуфлайди: кишлоқ устига балон офат ёғдиради. Хайрият, кеча оқшомга келиб изғирикнинг дами ўтмаслашди, тунда батамом тинди. Тинди-ю, ҳавони йилтиратиб тинди. Нафас олинса, бурундан елвизак эсгандек бўлади, тумшукка қиров кўнади...

«Ҳа, бунақа кундан буюрмасин!»

Кейин, кўз ўнгидан бошқа бир манзара ўтиб, Маҳам амаки ич-ичидан севиниб кетди. Ростакамига севинди. Шу тобда у беихтиёр кенг кўчани тўлдириб лўкиллаб келаётган оломонни, оломон елкасида лапанглаган тобутни, тобут ичида... Ўрмон чўлоқни тасаввур этган эди.

Ах, қанийди Ўрмон шу кечаси ўлса! Ўлса-ю, бир кимса билмай қолса! Буни Маҳам амаки ўша заҳоти юракдан сезса, лекин хабарчи келмагунича уйда тек ётаверса! Тонг-саҳарлаб эшиги тақилласа, у хотиржам чопонини кийиб, кетмонини елкасига ташлаб чиқиб борса...

Хабарчи ҳовлиқса!

«Маҳам ака, бўлақолинг, Ўрмон жамоа оламдан ўтди. Шунга...»

У шошмаса!

«Биламан, жиян, биламан. Мана, кетмонниям олволдим-ку! Их, мунча пишилламасанг?»

Қанийди шундай бўлса!

Бу дунёга ҳеч ким эгалик қилолмайди, ҳамма бир-бир ўтади-кетди. Ўрмон ҳам улар, ахир? Муз ерга кетмон урсанг, ортга сапчийди, кўча, тирноқдек ер кўчади, лекин, майлийди, Маҳам амаки сира оғринмасди. Ўрмоннинг гўрини ёлғиз ўзи қазирди, уни ўз қўллари билан кўмарди...

Эҳ, чўлоқ, умр бўйи уни ерга пийпалаб келдинг, энди, тиригида ўлигингни кўрсин, гўрингни ўзи кавласин, бу дунёдан кўзи очик кетмасин! Начора, вақтида тухмингни қуритиб юборишга қурби етмади — ожизлик қилдими, ёлғизлик қилдими... Э, иложини топмади-да, фарзанд ҳаммага ҳам фарзанд экан, жўжабирдай жон эдинг, ўшаларни кўзи қиймади, ахир, уларда не гуноҳ?! Болаларингнинг бошидан сув ўгириб ичсанг арзийди, Ўрмон, ўшалар Маҳам амакининг қўлини боғлади, йўлига гов бўлди. Яна бошқа сабаблар...

Аслида-ку, урушга иккалангиз бирга борганингиз маъқул экан. Шунда битта ўк билан...

Лекин сен тулкилик қилдинг — фарзанд кўпайтириб, илдиз отиб, ҳаёгга тобора маҳкамроқ чирмашиб олдинг, ўнта болани мўлтиратиб турсанг, душманингнинг ҳам раҳми келишини билдинг, бинобарин, барча гуноҳинг ўзингга аён эди. Энди, орқангдан бир талай боланг қолади. Маҳам амакининг алами шундан.

«Ҳеч бўлмаса Одилхоннинг уволи тутмайдими сени, Ўрмон?! Дастингдан жувонмарг кетди боякиш. Тағин, бало кўрмагандек юрганингга ўлайми! Одилхонни немис эмас, сен ўлдиргансан, кўз кўриб қулоқ эшитмаган қотилсан! Ана шунақа... Ўзинг-ку қиладигашингни қилдинг, уларни бир мен кўрдим, душманимгаям раво эмас, энди, лоақал болаларингдан одам ўстирсанг ўлармидинг, эл ичида иягимни кўксимга ишқаб кетди-ку ҳароми! Ҳа, Ўрмон, сени худонинг ўзи кечирмаса, энди мендан умид қилма!»

Ётиб-ётиб, қитмирлиги тутди, ҳап сеними, дегандек кўзларини қисиб, ҳаёлан қатъий бир қарорга келди: «У кун, насиб этса, «уй»гинангни тор кавлайман, лоақал лаҳадда азоб чекиб ёт! Майли, шундан кейин менинг ҳам жонимни...»

Инсонга ўлим тилаш инсофлининг иши эмас, бироқ

жондан ўтгандан кейин хаёлга ҳар не келаверар экан. Маҳам амаки қачондан бери бунақа яйрамаган эди. Ҳатто, тез кунларда ниятига етажагига астойдил ишониб кетди. Бечора нима қилсин, ташна кўнглига бундан ўзга овунч, бундан ўзга таскин топмади. Шу аҳволда бундан ўзгасини ихтиёр этмасди ҳам!

Маҳам амаки ўзи сезмаган ҳолда гужанак бўлиб олган эди, усти очилиб, бели тарашадек қотиб қолибди. Оёқларини базўр чўзди. Елкадаги оғриқ тагин бир-икки найза санчди. Маҳам амакининг юзлари буришиб кетди. Оббо касофат-э, сенинг ҳам пойлаганинг бор экан-да, тинчгина юрган эдим-а, деб қўйди кўнглида. Йўқ, унинг назарида, бу галгиси чин оғриқ эмасди, кеча келган хат йиллар оғушида тинч ётган хотираларини туйқус тўзғитиб юборган эди, холос. Хотиралар эса — елкадаги эски ярани тирнади...

2

Кеча пешинларда шамол баттар қутурди. Теракларнинг яланғоч новдалари тинимсиз чийиллаб, кўнгилларга ваҳима солаверди.

Маҳам амаки уйда ёлғиз эди. Омборхонадан ўткир дасткаллани олиб чиқиб, ўтган йил кесилган ўрик шоҳларидан ўчоқбоп қилиб майдалай бошлади. Изғириқ ҳали-вери тинадиган эмас, ўтинни қанча кўп ғамлаб қўйса, шунча яхши, бироқ у ҳозир бу ишга эрмакка уннади, чунки тунов куни Нозим қилиб берган ўтин бостирмада шундоғича турган эди.

Ногоҳ кўчадан кимдир уни чақириб қолди. Маҳам амаки дасткаллани бир четга қўйиб, овоз беришга улгурмай, эшик очилди. Бошида бостириб кийилган шляпа, эғнида қорақўл ёқали пальто, қўлтиғида қандайдир чарм жилд, бир йигит остонада пайдо бўлди. Маҳам амаки уни таниди: Хайрулла Латиф. Ўзи нариги маҳаллада туради, лекин бу эшикни дадил қоқиб келадиган хешлиги йўқ. Тўй-маъракаларда борди-келди қилишмаса, бошқа маҳал... Нега келди экан?

— Ассалому алайкум, ҳурматли Маҳам ака! — деди Хайрулла Латиф кулгили қиёфада қунишиб, қўлқопини ечишга уринаркан. Кейин, бу қадар узун саломнинг боисини тушунтиргандек, қўшиб қўйди:— Одам гапириб турмаса, бу совуқда тумшуғи музлаб, калимага қовушмай қоларкан.

Маҳам амаки, истамайгина, чақирилмаган меҳмонга пешвоз чиқди.

— Ке, болам. Ҳа, бундай?

Хайрулла Латиф Маҳам амаки билан куюқ сўрашди-да, қўлларини дарҳол пальтосининг чўнтакларига тикди.

— Э-э, Маҳам ака, бу қорасовуғи жон жойимиздан олди-ку, а? — деди оёқларини тапирлатиб. — Энди бас қилақолса бўларди, энасининг ҳақиям шунчаликдир-да!

Маҳам амаки уни ичкари бошлади.

— Ўзинг ҳам осмондан тушгандек... Одамлар изиллаб юрибди, сен бўлсанг бошга манавиндан кийволибсан, — деди кулиб. — Шу қасқондан бўлаги йўқмиди, мунда-ай кулоқ-чаккани бекитадиган?

— Телпак бор-у, сал уринганрок, бизга тўғри келмайди. Редакциядан тўғри шу ёққа ўтдим-да, Маҳам ака, уйда дарров алмаштириб оламан.

Оёқ кийимларини даҳлизда қолдириб, ичкари ўтдилар.

— Ву-у-уй! — деб юборди Хайрулла Латиф қўлларини бир-бирига ишқалаб. — Печка қурмабсиз-да. Бу, қотиб қолмайсизларми?

Маҳам амаки меҳмонни сандалнинг тўрига чорлади.

— Бизга шуниси тузук. Иссиғига яраша ташвишиям қўп печканинг. Чол-камбир сандалга ўрганганмиз. Битта чой?..

— Раҳмат, уйга боришим керак. Ҳа, холам кўринмайдилар?

— Оқмачитга кетувди, қизимизни йўқлаб, — деди Маҳам амаки ва сандалнинг девор тарафига ўтиб, оғир чўкди. Орқадаги лўлаболишни биқинига суриб, ёнбошлади.

— Э айтгандай, неваралар қуллуқ бўлсин! Отам айтдими, бувимдан эшитдимми... Баҳринисо опа қиз кўрганмиш?

— Қиз эмас, ўғил, — деди Маҳам амаки ҳамон Хайрулла Латифнинг «қасқон»идан кўз узмай. — Ярим йилча бўп қолди-ю!..

Хайрулла Латиф мезбоннинг қойишини эшитмади ё ўзини атай эшитмаганга олди.

— Уларгаям қийин, — деди ҳозиргина бошлаган гап оҳангида, — ёш бола билан бунақа совуқда... Холани юбориб яхши кипсиз, ака. Иложи бўлса, беш-ўн кун туриб келсинлар. Жа-а зерикиб қолсангиз, бошқа биронтасига... а?

Маҳам амаки энди Хайрулла Латифнинг кўзларига қийрихон тикилди, атай кулмади. Кулмагани меҳмонга савол бўлиб қадалди: хўш, муддаога кўчинг энди, жиян, ҳар ҳолда менга янги хотин топиш учун келмагандирсиз?!

Хайрулла Латиф ҳазилининг ёпишмаганини сизди. Маҳам амакининг нигоҳидаги маънони уқдими ё ўзи бошла-

моқчи бўлиб турганмиди, бир кимирлаб, сандал устидаги қора чарм жилдга қўл чўзди.

— Бўлмаса, гап бундай,— деди у овозига сирли тус бериб.— Ўтган кун, деиш, райкомпартияга бир хат келибди. Белоруссия томонлардан. Шахсан биринчининг номларига. Бугун эрта билан ишхонада ўтирсам... Редакцияда биздан бўлак чаққонлар ҳам кўп-у, негадир мени, атай номимни айтиб чақирибдилар. Салом бериб кириб бордим. У ёқ-бу ёқдан сўраб, қўлимга мана шу хатни тутқаздилар. «Бир кекса кампир ёзибди. Яхшилаб танишиб чиқинг-да, бизни хабардор қилинг», дедилар. Редакцияга қайтиб келиб, ўқидим. Қарасам... Гапининг мазмунидан, кампир уруш йиллари ўзига ўгил қилиб олган бир ўзбек йигитни йўқлаяпти. Излаётган одамнинг исми бузиброқ ёзилган, лекин барибир билиб олса бўлади. Тахминимча, ўша «йигит» — сиз-сиз!

Хабарнинг Маҳам амакига қандай таъсир этганини чамаламоқчидек, Хайрулла Латиф бирпас тек тикилиб қолди. Ҳақиқатан, Маҳам амаки шунгача сал-пал қизиқсиниб, лекин индамай кулоқ солиб ўтирган эди, хатнинг ўзига тегишли эканини эшитгач, ялт этиб қора жилдга қаради. Заруратсиз томоқ кирди. Хайрулла Латиф сўзида давом этди:

— Бу, энди, менинг тахминим-да, Маҳам ака. Аммо лекин хатни бир ўқидиму дарров сездим: биринчи бекорга мени чақирмабдилар. Ўйлайсизки, ўзлари ҳал қилолмайдиларми? Қиладилар! Фақат, бу ерда бошқа гап бор — кампирнинг қидиргани мабодо бизнинг райондан чиқса, газетага катта очерк ёзиш керак бўлади. Очеркни эса, каминадан ўтказиб ёзадигани йўқ районингизда! Қалай?

Маҳам амаки Хайрулла Латифнинг гапларини эшитиб-эшитмай, англаб-англамай, анграйганча қотган эди. Орадан бирмунча муддат ўтибгина базўр гўлдиради:

— Ўша одамнинг қишлоғи ёзилмабдими?

— Ёзилмаган — гап шунда-да! Мана, сизга бир жойини ўқиб берай. Хў-ўш, мана: «Мен унинг (яъни, сизнинг) асли қаердан эканини аниқ билмайман. Фарғонаданман, дегани эсимда қолган, холос. Шунинг учун водийнинг ҳамма районига биттадан хат юборяпман. Сизлардан ўтиниб сўрайманки, «Магамеджан»нинг дараги (ўликми, тирикми) чиқса, қуйидаги адресга зудлик билан хабар беринглар!..» Мана шунақа. Хатни невараси ёзибди, хуснихати зўр экан лекин! Қаранг, охирига ўзидан қўшибди: «Бувимга ёрдам беришларингизни биз ҳам жуда-жуда истаймиз. Илгарилари ҳам ўша «йигит» тўғрисида у кўп гапириб юрарди, лекин

негадир шу кунгача бировимиз бунга ҳафсала қилмабмиз. Энди, бувим роса қариб кетган, ўлимимдан олдин ўша «ўғлим»нинг дарагини бир эшитсам, деб илҳақ бўляпти. Яна бир гап: ўшанда онам менга ҳомиладор экан, энди эса, турмушга чиққанман. Битта ўғилчам бор, отини Иван кўйганмиз... Салом билан, Настя». Ўзбекча исми сал ўрисчароқ ёзганини айтмаса... Маҳам ака, сизниям отингиз асли Маҳаммаджон бўлган-ку, а?

— Маҳаммаджон эмас, Муҳаммаджон.

— Майли-да, нима фарқи бор. Ишқилиб, сизмисиз — шу?

Маҳам амакининг юраги гупира бошлади. Нимадир ичидан кўтарилиб келиб, томоғини гиппа бўғиб кўйгандек туюлди. Ҳадиксираб, хатга қўл чўзди. Чўпдек ориқ, узун-узун бармоқлари ҳаяжонини ошкор қилиб, ҳадеб титрар эди. Ўрисчага тиши ўтмайди, бироқ ҳозир у гўё хатни ўқиётгандек, мазмунига тушунаётгандек бўлди.

— Ўша йигит билан қандай кип ўғил тутинганиниям ёзибдими? — деб сўради ниҳоят.

Хайрулла Латиф, ҳар қалай, Масковнинг тузини ялаган одам, хатни шариллатиб ўқиб берди. Кейин ҳаммасини икки қайталаб ўзбекчага таржима қилди.

Бўлди. Маҳам амакига энди бари аён эди. Хайрулла Латиф хатни ўзбекчага ўгирмасидан буруноқ у бор гапни англаб етди. Нақ юраги билан ҳис қилди. «Воҳ-ҳа! Ҳалиям тирик экан-да! Оббо Василиса хола-ей!» дея ҳайрат ҳамда аллақандай соғинч аралаш кўнглидан ўтказди у.

Хайрулла Латифнинг чинқирғи уни бирдан ҳушига қайтарди.

— Ана, айтмадимми! Ўзим ҳам ўйловдим-а,— дерди у ёш боладек чапак чалиб.— Тўғри топибманми? Ўша «Магамеджан» сизмикансиз, ахир? Василиса холаниям эсладингизми? Ана холос?

Белоруссия... Кампир... Тутинган ўғил... Ўзи билганидан сал бошқача, лекин... Маҳам амакининг кўзларидан ёш чиқди. «Сизмисиз? Ўша «йигит» сизмисиз?» дея ҳол-жонига кўймаётган Хайрулла Латифга ожизона мўлтираб:

— Мен шекилли,— деди.

Хайрулла Латиф нечундир дабдурустдан йиғиштиринишга тушди.

— Сизга энди ҳалақит бермайман, Маҳам ака. Сизнинг энди ёлғиз қолганингиз маъкул... Аммо-лекин зўр бўлди-да! Кампирнинг бир айтгани бор экан! Э, кампирнингми фақат, сизниям, мениям омадимиз чопди энди! Хў-ўш, Маҳам ака, сизга бир кун муҳлат: яхшилаб эсга тушининг,

уйланг, эртага бир бошдан каминага айтиб берасиз. Журналистлик тажрибамга суяниб айтиб кўяй, қанча қўшиб-чатсангиз ҳам майли, кўнгил кўтарса — бўлди, очерк кўтараверади. Бўпти, мен кетдим! Туриб овора бўлманг, эшикни ўзим зичлаб кўярман. Хўп, эртагача!

Хайрулла Латиф димоғида нотаниш бир куйни хиргойи қилиб, даҳлизга чиқди. Ботинкасини оёғига илатуриб, тагин ичкарига бош сукди.

— Дарвоқе, Маҳам ака, мабодо коммунист эмасмисиз?

Маҳам амаки хаёлга чўмганича шуурсиз бош қимирлатиб қўйди.

— Ў-ў, унда янаям зўр! — деди Хайрулла Латиф ва зумда кўздан йўқолди.

Маҳам амаки ҳозир ўрнидан жиладиган ҳолатда эмасди. Назарида, неча кундан бери ташқарида тинимсиз гувранаётган шамол гўё шу бугун, ҳозир, ўртадаги қалин деворни, эшик-деразани писанд қилмай, уй ичига ёпирилиб кирдию унинг юрагида ҳам бир-икки гувраниб, вужуд-вужудини хувиллатиб кетди. Елдек кириб, селдек ариган Хайрулла Латиф уни батамом довдиратиб қўйди. Маҳам амаки бирдан ўзини ёлғиз ҳис қилди. Шу тобда кимгадир суянгиси, нималардир дегиси келди. Лекин, кимга? Жони жонига, қони қонига қоришиб кетган жуфти ҳалоли ҳам, бахтга қарши, ёнида эмас... Бемаврид рухсат берибман, деб у астойдил афсус чекди. Кўчага чиқсинми? Ҳадемай кеч киради, кўчадан кимни топади?..

Эҳ, суюнсанг ҳам, куйинсанг ҳам, қаватингда бир ғам-гузоринг турсин экан-да!

Маҳам амаки аскарликка кетган кенжатоийни қумсаб, юраги гумириб кетди. Бизнинг даврлар ўтди, замон тинч, майли, хизматини ўтайверсин, деб бир ярим йилдан бери кўнглини кенг қилиб юрган эди, энди бирдан ғаш тортди. «Баҳор қачон келади-ю», деб қўйди ичида. Кейин тўнғичини ўйлади. Каримжоннинг рўзғори энди кичик эмас, ташвиши ҳам бошидан ошиб-тошиб ётибди — буни Маҳам амаки билди, бироқ барибир киндик қони томган маконни ташлаб, бетайин бир уйга кўчиб боргани шу дамда унга оғир ботди. Сўкинди. Бир ёқда кизи Манзура тирнаб кетган яра ҳали битмаган, битиши ҳам даргумон.

Маҳам амакининг ўйлари оғир эди, оқибати енгил келсин-да, деб умид қилди. Хотини шу ерда бўлганида, эҳтимол, бу қадар хуноб бўлмас эди. Аксига олиб, у ҳам йўқ. Ноилож, ўғлига қўшиб қизини, қизига қўшиб хотинини сука бошлади. Анчадан кейин, хумори тарқади шекилли, тагин ўз-ўзидан хотиржам бўлиб қолди. Шунинг баробарида

бошқа нарсани ҳам қалбан туйди: унинг бу сафарги хотиржамлиги жанголди сукунатидек алдоқчи, хавотирли эди! Хаёлини чалғитиш пайига тушди. Лекин энди бунинг иложи йўқ эди. Кўз олдида беихтиёр Хайрулла Латифнинг кулиб турган қиёфаси намоён бўлди. «Одам қуриб кетгандек, дардимни сенга ёраманми? — дея жиғибийрони чиқди. — Сенинг фаросатинг етармиди бунга? Ахир, сен...»

Сал ўтмай Маҳам амаки Хайрулла Латифни чинакамига ёмон кўриб қолди. Бу исм унга бирдан бошқа воқеани — қизи Манзура билан боғлиқ миш-мишни эслатдию ўзини тутолмади. Келиб-келиб шу бетайин бола ўртага тушадими, деб надомат ила кўнглидан ўтказди.

Гап шундаки, Маҳам амакининг Хайрулла Латиф билан шахсий ҳисоб-китоби, яъни, «Мавриди келиб қўлимга тушар, ўшанда танобини бир тортиб қўймасам!» деб дилига туккан жойи бор эди. Боя шу нарса ёдидан кўтарилибди. Майли, эртага яна келади-ку.

Эмишки, Манзуранинг Тўйчи тракторчи билан қочганини эшитиб, Хайрулла Латиф тиззасига шаппатилаганмишда: «Жуда тўғри қилибди, маладес! Манзура мард экан! Унинг бу ишини жасорат деб баҳоламоқ керак! Яъни, Манзуранинг жасорати бизнинг қолоқ, қишлоқи тушунчаларимизни таг-томири билан қўпориб ташлайди!» деган эмиш. Маҳам амаки бу гапни Хайрулланинг ўз оғзидан эшитмади, хотини кўчадан топиб келди, бироқ шамол келмаса... одамлар оғзини бекорга чарчатиб ўтирмайди. Унинг баданидан ўтиб кетгани — миш-мишнинг тарқалгани эмас, ахир ҳар юртнинг ўзига яраша миш-миши ҳам бўлади-да, унинг баданидан ўтиб кетгани — одамлар бу гапни Хайрулла Латифнинг тилига ямаб айтгани эди. Ўзи ҳалигача уйланмаган, бошида не хил гап-сўз юради, бировнинг ишига тумшук суқиб нима қиларкан, дея ўксинган эди Маҳам амаки ўшанда. Энди, аксига олиб, шу болага сирини очармиш...

Маҳам амаки хотинининг бир қилиғини хаёлан такрорлади: қўлларини мушт тугиб, ерга ниқтади-да: «У дунё бу дунё айтмасман!» деди.

3

Маҳам амакининг куйганича бор: Хайрулла Латифнинг ўша гапни айтгани рост — буни мен ҳам биламан. Ҳатто Тўйчининг отаси Ўрмон чўлоқ ҳам эшитган. Эшитиб у нималарни хаёл қилган — беҳабарман-у, лекин Маҳам амакининг кўнглидан кечгани қисман менга аён. Шунинг учун,

бечора амакига раҳмим келади, қачон шу воқеа ёдимга тушса, унга қўшилиб, «тилини тиёлмаган» ошнамни сўкиб қоламан. Рост-да, Маҳам амакининг кечинмалари, дардлари Хайрулладан кура менга яқинроқ, менга кадрдонроқ эди...

Хайрулла Латиф деганлари, аслида, менинг болалик дўстим бўлади. Тепкилашиб катта бўлганмиз. Битта деворнинг кесагини ялаганмиз, битта ариқдан сув ичганмиз. Лекин, тақдирни билиб бўлмас экан: феъл-хўйи, табиати бир-бирига бу қадар ўхшаш болалар кейинчалик бошқа-бошқа одам бўлиб етишади, деб ким ўйлабди дейсиз.

Хайрулла ёшлигида аломат бола эди. Роса кўп китоб ўқирди. Ташқари ҳовлимизда, ҳовузнинг бўйига ўтириб олиб, узун кечалари бир-биримизга эртақлар айтиб чиққанмиз ҳамон ёдимда. Аксари у гапирарди, мен эшитардим. Агар мен ҳам ёшлигимда у-бу нарса ўқиган бўлсам, тан оламан, аввало, шу Хайрулла туфайли, Хайруллага ҳавас қилганимдан ўқиганман. Бироқ, минг чиранганим билан унга етолмасдим...

Баъзан ширин хаёлларга берилардик. «Катта бўлсам, учувчи бўламан!» дерди у. «Мелисаликка ўқийман!» дердим мен.

Мактабни икковимиз ҳам яхши битирдик. Катта ниятлар билан шаҳарга отландик — катта ўқишга. Лекин бу пайтга келиб биз анча ўзгарган эдик. Ёшликдаги орзуларимиз ҳам ортда қолиб кетди.

«Отам, политехникада ўқийсан, деяпти. Вино заводига директор бўлармишман... Нима қилай экан?» деди Хайрулла катта шаҳарга етгач. Бир-икки кун ўйланиб юрди. Хужжатларини негадир университетнинг иқтисод бўлимига топширди.

Бизга омад кулиб боқдимиз ё «ўлардек» тайёрланганларимиз қўл келдимиз, икковимиз ҳам ўқишга қабул қилиндик. Хайрулла — иқтисод бўлимига, мен — адабиёт бўлимига. Ўшандаги қувончларимизни айтиб адо қилиб бўлмайди! Дунёнинг бир чеккасидан катта шаҳарга келиб, бир уринишдаёқ катта ўқишга ўтиб кетиш...

Абитуриентликда бир кампирникида ижарага турган эдик, студент бўлганимиздан кейин икковимиз ҳам ётоқхонага кўчиб кетдик. Ётоқларимиз бошқа-бошқа жойда эди, лекин вақт топилди дегунча бир-биримизникига чопардик. Кўпинча, Хайрулла мени йўқлаб келарди. Одатдагидек, шўх, қувнок.

«Қалай, адабиётчи ошна, инсониятнинг маънавий олами-ни бойитяпсанми ё...» дерди мароқ билан, ҳали остона хатлаб ўтмасданоқ.

«Ўзинг-чи? Ўзингдан сўрасак?» дердим мен ҳам қолишмай, унинг рўёбга чиқмаган орзуларига шама қилиб.

Хайрулла сир бой бермасди.

«Шу, юрибмиз... иктисодий факторларнинг маънавий оламга таъсирини ўргани-иб», дерди-кўярди.

Кейин... Биринчи курснинг охирларига бориб, Хайрулланинг кайфияти ўзгарди-қолди. Бир куни кечкурун олдимга келиб, дардини ёрди.

«Адабиётга лаёқатим кучлироқ экан,— деди. Унингча, энди иктисодни сира ўзгартириб бўлмас, ўзгариб-ўзгариб шу ҳолга келган эмиш. Адабиёт майдонида эса одам истаган ишини қилса бўлади!»

«Касалланибсан, ошна», дедим юмшоқлик билан.

Хайрулла бирдан яшнаб кетди.

«Топдинг, Нозим, касалланганман,— деди.— Ахир, адабиёт шундай сеҳрли бир кучки, унинг қаршисида буткул ҳушимдан айрилиб қоляпман!»

Шу билан ёз бўйи ҳеч қаёққа бормай, ҳужжатларини бизнинг бўлимга ўтказиш ниятида юрди. Бўлавермагач, яна тақдирга тан берди. Лекин... иккинчи курснинг ярмига бориб, ўқишни шартта ташлади.

«Минг марта ўйлаб кўрдим, ошна, адабиётсиз яшай олмас эканман»,— деди. Айтишича, лекция пайтлари конспект ўрнига нукул шеърми, ҳикоями қоралаб ўтирар экан. Ҳатто, ёзганларидан бировини партадош бир қизга кўрсатса, у бечоранинг кўзларидан тиркираб ёш чиқиб кетибди. «Хайрулла ака, нима қиласиз, бу куруқ ўқишда ўқиб, кетинг, ўлай агар, сиздан катта шоир чиқади!» деганмиш қиз шивирлаб. Шуларни айтди-ю, Хайрулла муштира туфлади.— Раз ҳаммасини қайтадан бошлаш керак экан, биратўла Масковга борганим бўлсин! — деди ҳаяжонланиб.— Ахир, Масков — Масков-да!»

Тагин анчагача кўринмай қолди. Ўзиям ўлган-тирилганига қарамай тайёрланди чоғи, келгуси йили пақ этиб Масковдаги Адабиёт институтига ўтиб келди. Рости гап, бундай бўлишини мен тугул, ўзи ҳам кутмаган, эҳтимол. Нима ҳам дердик, омади бор экан!

Ойда-йилда бир кўришадиган бўлиб қолдик. Хайрулла таътилда уйга келишида ҳам, сўнг Масковга қайтишида ҳам йўл-йўлакай студентлар шаҳарчасига — менинг ёнимга бир ўтади.

«Қалай, студент, пахталар яхшими бу йил?» деб кириб келади доим.

Кучоклашиб кўришиб кетамиз. Борингки, ўша кеча уйқу «ҳаром» бўлади-да-е! Бири биридан антиқа ҳикоялар

— ёзувчилар, шоирлар, уларнинг хотинларию ўйнашлари, Масков пивоси-ю хурилиқо қизлар... ҳеч бири қизғанилмайди, ҳаммаси ўртага — дастурхонга тўкилади. Олинг, мана-висидан олинг... Ҳўв оғайни, бунисидан ҳам тотиб кўринг... Яшанглар, тошкентлик студентлар!.. Биз Хайрулла келтирган ва энди саҳийлик билан улашаётган таассуротларни кўк чойга қўшиб, култ-култ ичимизга ютиб ўтираверамиз. Кўнгилларимиз яйрайди. Масковга боргандек, у ерларда юргандек ҳис қиламиз ўзимизни!

Кейин...

Хайруллага тағин жин тегди. Биз бешинчи курсда таҳсил олаётганимизда, қишда, кўч-кўронини кўтариб келиб қолди. Кўркиб кетдим.

«Ҳа? — дедим. — Тинчликми?»

«Тинчлик, ошна, тинчлик, — деди Хайрулла аввалгидек шўх, қувноқ оҳангда. Юкларини бир чеккага жойлаш-тиргач, кўзларимга бақрайди. — Ўқишни ташладик!»

Сўнг зўр бериб тушунтиришга тушди: ўзинг айт, Нозим ошна, мени бу дунёнинг билимлари қониқтирмаса, нима қилай, ахир? Қолаверса, ўқиганлардангина ёзувчи чиқади, деган жойи борми? Мана, фалончи аслида ҳеч қаерда ўқимаган, ёзганлари зўрми? Зўр! Писмадончи ҳатто академияни ташлаб кетган... Нима учун? Дарслардан қониқ-маган! Мен сенга айтсам, ошна, диплом дегани расмий бир ҳужжат, холос. Уни от ҳам олади, эшак ҳам! Гап — мана бу ерда, билдинг?!

Билдим. Лекин менинг билганимдан унга нима наф — бунисини ҳалигача билмайман.

Хайрулла Тошкентда бир кун юрди, икки кун юрди, ахийри кўч-кўронини орқалаб, қишлоққа жўнаб кетди. Мени-ку осонгина лақиллатди, қишлоқдагиларга нима каромат кўрсатаркин, деб қолавердим.

Бундан уч йил бурун, яъни, Масковдаги ўқишга ўтиб олганида Хайрулла улфатларни чойхонага йиғиб ош берган, «Тошкентдаям ўқийверсам бўлар эди, лекин чидаёлмадим, оғайнилар, профессорларнинг билими мени қониқтирмади!» деган эди. Ўшанда унинг бу гапига биров ишониб, биров ишонмаган. Хайрулла шуни кўнглига тугиб қўйган экан, қишки сессиядан кейин қишлоққа келганида, студентлик билетини кўрсатиб, ишонмаганларнинг оғзига урган-да: «Манави катта холангнинг қулоғими?!» дея роса кўкрак керган.

Энди нима қиларкин.

Кейин билсам...

Хайрулла анчагача сир бермай юраверибди. Одамлар

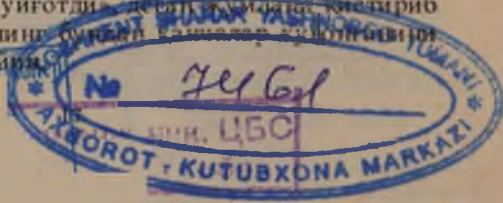
кавлаштиравергач, охири, менга айтганларини кишлок-қа ҳам ёйибди. Тавба, кулгингиз қистайди. Масковда ўқигани билан одамларни анойи фаҳмлаганини кўрмайсизми!

Бизнинг юрт одамларининг антиқа феъли бор, уларни бир гапга ишонтириш учун минг марта ўлиб, минг марта тирилиш керак. Қизиқ-да. Олдинига «ҳа-а... ҳа-а...» деб тураверади-ю, кейин ҳақиқатнинг тагига етмагунча тинмайди. Шундайлардан биттаси Масковда аскарлик хизматини ўтаб бўлиб, энди уйга қайтиш арафасида турган укасига атай хат йўллабди, «Шундоқ-шундоқ... анигини билиб келгин!» деб қайта-қайта тайинлабди. Ўша аскар келгану қачондан бери кишлок осмонини қоплаб ётган булут таркаган-кетган: Хайрулла иккинчи курсни тугатмасданоқ ўқишдан ҳайдалган экан! Сабабини батафсил суриштиришга йигитнинг вақти етмабди.

Бу ёкда Хайрулла ҳам қараб турмаган: эвини қилиб район газетасига ишга жойлашиб олгану гуркиратиб фаолият кўрсатаверган. Бир вақтлар ҳикоя, шеърлар ёзиб юрган эмасми, газета саҳифаларидан номи тушмай қолган. Ҳатто ҳикоялари «Давоми бор» деб ҳам чиққан. Мақола-ларни-ку, асти қўяверинг, одамлар уларни кетма-кет ўқиб боришга улгурмай юришган. Натижада кишлокликлар аросатда қолган: аскар боланинг топиб келган гапларига ишонайлик деса, Хайрулла районда гуркираб юрибди, Хайрулланинг гапларига ишонайлик деса, болапақир икки йиллик хизматини ўртага қўйиб қасам ичган! Бировига ишонамай кўринг-чи!..

Хайрулла ҳозир ҳам ўша ерда ишлайди. Маълумоти олий бўлмаса-да, Масковда ўқиб келгани, қолаверса, газетадаги неча йиллик фаол хизматлари эвазига уни кишлок хўжалиги бўлимига ходим қилиб олишибди. Ҳикоялар ёзмай қўйган, шеърни ҳам йиғиштирди чоғи. Онда-сонда «Латифий» тахаллуси билан эски шеърлари кўриниб қолади, лекин кейинги пайтлар яккаш танкидий мақоалар ёзишга киришиб кетди. Менинг илк китобчамга дастлабки тақризни ҳам район газетасига шу Хайрулла ёзган. «Хайрулла Латиф» деб тахаллус қўйган эди ўшанда. Районда бора-бора шу ном билан довруғ қозонди.

Оқибат шу бўлдики, газетанинг йиллик муҳокамасида редактор: «Ёш танкидчи Хайрулла Латифнинг долзарб тақриз ҳамда адабий-танкидий мақоалари жамоатчилик ўртасида жиддий кизиқиш уйғотди» деб тақриз қилиб ётди. Дўстим Хайрулланинг бу қадар қанчалар қанчаларини сўз билан ифодалаш қийин.

Шу Хайрулла мендан каттиқ хафа. Такриз ёзиб, уни машхур қилиб юрибман-у, у бўлса лоақал раҳмат айтиб қўймади, дебди акамга. Аслида, гап бошқа ёқда эди.

Ўша такризига газетада чиққанидан кейин бесабр Хайрулла икки-уч бор уйга келиб, аямдан мени сўроқлабди. Хола, мана, ўглингизга «оқ йўл» тиладик, энди катта ёзувчи бўп кетади, дебди. Она она-да, ўглининг ютуғидан ким севинмайди! Аям Хайруллани алқай-алқай пешонасидан ўпиб, битта янги атлас кийикка ўрик, майиз, жийда, қанд-курс тугиб берибди. Хайрулла ҳам такриз чиққан газетадан беш-олтитасини аямнинг қўлига тутқазиб, Нозим келса, зудлик билан мени топсин, гап бор, деб тайинлабди. Гузарда қўришиб қолдик. «Э-э, такризчи ошна, ижодлар муборак!» дея кучоғимни очдим. Кучоқлашишга кучоқлашдиг-у, сездим: унинг шапhti ҳар галгидек эмасди — қандайдир совуқроқми-ей. Қўлини бўшатиб, ясама кулди. «Такризчи эмас, танкидчи...» деди. Бошқа сафар эса, кўчада қўриб, қўл учига сўрашди-ю, ишим зарур эди, деб жўнаб қолди...

Хайрулла Латифнинг одамларга гап бўлган яна бир жиҳати бор — ўттиз бешдан ошиб, ҳалигача биронтасининг бошини тутмаган. Қизларга кўнгил қўймайди ё кимсага ёрилмайди. Сўраганларга яккаш қўл силтайди. «Ҳар ким аравасини ўзи тортсин, мени тинч қўйинглар, нима, сизларникига осилган ерим борми? — дейди. Гап оҳангидан ранжигандек қўринади, аслида ранжймайди, жиддий сўзлайди. — Кўнгил билан ҳазиллашиб бўлмайди! Тўғри келмагач, минг чиранганингиз билан... юракка буюролмайсиз».

Бирда ота-онаси худонинг зорини қилиб, ўртага мени элчи қўйишди. Гапни узоқдан бошлаб, роса қисти-бастига олдим. Қаёқда!

«Қўй, ошна, нимага кўз тикканимни яхши биласан, хотин билан эса узоққа бориб бўлмайди, — деди. Сўнгра ҳазил қилдим, чин қилдим, илжайиб давом этди: — Белинский қирқ ёшигача уйланмаган экан. Адабиёт менинг тимсолимда битта Белинскийдан ажраб қолишини истамайман!»

Шундан кейин ота-онасига келиб:

«Сабр қилинглр, ўзи биттасини топар экан», дедиму қутулдим...

Хуллас, одамларнинг у тўғридаги миш-мишлари-ю Хайрулланинг эҳтиётсизлик қилиб айтиб қўйган ўша гапидан кейин шу ошнамдан Маҳам амакининг ихлоси қайтган. Тузукроқ уйлаб қаралса-ку, уларнинг ўртасида айтарли низо ҳам йўқ. Бироқ... Кўнгил экан-да, Хайрулл

ланинг ўзи айтмоқчи: «Кўнгил билан ҳазиллашиб бўлмайди!»

Булар ҳаммаси қавс ичидаги гаплар. Биз учун муҳими — адабиётнинг шартлилиги! Шу йўлга суяниб, Хайрулла Латифни ҳеч иккиланмасдан қиссамиз воқеалари кечган даврга ғойибона кўчирмоқдамиз. Ўқувчи биродарларимиз яна бир нарсадан ажабланмасинларки, лозим топилганда ҳақиқатга ҳам қайтамиз, яъни Хайрулла Латиф билан юз-ма-юз суҳбатлашиш бахтига мушарраф бўламиз.

4

Чап кўкрак билан елка ўртасида туйқус кўзгалган оғриқдан Маҳам амаки ярим тунда уйғониб кетган эди, шу бўйи тонггача инқиллаб-синқиллаб, гўё тиканга ағанаб чиқди. Ётиб ётолмайди, утириб утиролмайди.

«Бип-бинойидек юрган эдим-а,— дея алам билан уйлади у.— Касофат газитчи қўзғаб кетди-ёв. Ҳайвон!»

Оғриқ зора қўйиб юборса, деган илинжда аста ўрнидан туриб, даҳлиздаги ўчокқа ўт қалади, кумғонда сув илтиб, юз-қўлини чайди; уй ичи ертўладек совиб кетган экан, чўғнинг устига тўрт булак кўмир ташлаб, обдан яшнатди, сўнг оловкуракда сандалга солди. Соғ пайти бунақа юмушлардан юраги сиқиларди, ҳозир эса бафуржа, бамайлихотир бажара бошлади. Чўғнинг устига кул тортиб, тепасини анчагача шиббалаб турди. Ниҳоят, кўрпани ёпиб, сандалга оёғини суқди.

Елкада эса, худди ўша жойни ўпириб кетадигандек, бурама оғриқ кучайиб борарди.

Сал ўтмай, тошқўмир тафти элитдими, уни мудроқ босди...

... кулоқларни қоматга келтиргучи ўткир бир товуш ҳуштакдек ҳавони кесиб, яшин тезлигида яқинлашаверди, оламни гўё чийиллаган овоз тутиб кетди. Аскарларнинг қиёфалари андак саросимали, андак лоқайд. Кейин... ким ўзини қаёққа ташлаган... ахир, бу шунчаки ҳуштак эмас, муқаррар ҳалокатнинг машъум элчиси. Дастлаб кўндаланг бўлган савол — снарядми, бомба? Ниҳоят, даҳшатли момақалди-рок... Кимдир уни илкис ердан узиб олиб, тагин ерга урди. Замин бир қалқди, шундай қалқдики, зум ўтмай ўнг ёнгами, чап ёнгами оға бошлади. У бўшлиққа қулаб тушмаслик учун ерга маҳкамроқ ёпишди, ҳандақдан чиқариб ташланган тупроққа чангалини ботирди... Шунгача ҳам ху-

шидан айрилмаган эди, эсида қолгани

ачимсиқ туман қопладю унинг кўзларига чағир қум тўлди... Ўзига келганида тепасида оқ халатли бир кишини кўрди. Кўриши баробар кулоклари ҳам чинг этиб очилди: узук-юлук товушлар чалинди. Билдики, дала шифохонасида ётибди. Билдики, ярадор бўлган. Билдики, демак, омон қолган! Тепасида, ҳамон ўзидан кўз узмай турган кишига мўлтираб, заиф кулимсинди: жангсиз-отишмасиз яраланганидан хижолатга тушиб, узр сўради гўё. Оқ халатли киши кафтидаги қандайдир темир парчасини кўрсатиб, меҳрибон кулди: «Бахтинг бор экан, солдат, тўрт энли пастга санчилганда борми... Минг йил яшайсан энди! — деди. — Ма, эсдалик...»

У снаряд парчасини эсдаликка сақлаб қўймади. Шифохонадан соғайиб чикқач, қисмга қайтиб бораётиб, йўл-йўлакай чакалакзорга ўтди. Қон юки билан безанган темирни куйинди бир дарахт остига кўмиб ташлади. Кўмдию қарийб уч йилдан бери жанг-жадалларда чеккан азобуқубатларини ҳам кўшиб кўмгандек алланечук енгил тортди. Келган боло-қазо шунга урсин, дея пичирлаб, орқа-олдига қарамай бадар кетди...

Ўшанга ҳам, мана, кўп йиллар бўлибди. Неча йилдирки, ўша темир парчаси Оврупонинг аллақайси чакалакзориди, аллақайси куйинди дарахт остида тупроққа ем бўлиб ётибди. Неча йилдирки, Маҳам амаки туш кўрса, шуни кўради, хаёлга ботса, шуни ўйлайди, елкаси аралаш кўксиди бугунгидек оғриқ турса, кўз олдида тагин ўша манзара жонланади. Эҳтимол, у темир аллақачон тупроқдек уваланиб, тупроққа айланиб кетгандир, эҳтимол, сиртидаги қон юқидан асар ҳам қолмагандир, лекин Маҳам амакининг баданида қолдириб кетган жароҳати умрга етса керак.

...Ўшанда тушликка яқин, Муҳаммаджон почтачи аскарнинг қийин-қистови билан, бир давра жангчининг қарсақлари жўрлигида ўзбекча ўйин тушиб берди. Новча, бесўнақай эди, ўйинни билмасди, лекин ер тепиб, гир айланиб ўйнайверди, шунақа ўйнадики, армон қолмади. Ахир, почтачи унга хат келтирган эди — уйдан, ота-онасидан, ўғилчасидан, хотини Муҳаррамдан хат келган эди! Ўйнаб бўлиб, хатни почтачининг қўлидан юлкиб олди-да, кўзларига суртди, ўпди, кўксига босди. Кейин очиб ўқиди. Юртлар тинч, ҳамма соғ-саломат, Каримжон йигит бўлиб қолибди, «Дадажон, тезроқ келинг!» деяётган эмиш... Хатнинг охиirroғи Муҳаммаджонни ажаблантирди: «...Ўрмон ошнангиз қайтди. Ўнг қўли йўқ, немиснинг ўқи узиб кетибди, ярим йилдаёқ қайтди... Сиз қачон келасиз, Каримжон? Дадам,

бувимлар ҳам роса соғиниб кетишди...» Ўрмон ҳам ниҳоят урушга борибди, яраланиб қайтибди — булар Муҳаммад-жонга кутилмаган янгилик эди, шу билан бирга хотинининг бу гапларида у ниманингдир кароматини туйди. Эвоҳ, ўйлагани чин бўлиб чиқди: тушликдан сўнг, еган овқати ҳали қоринга етиб бормасдан, душман томондан бир снаряд ҳуштак чалиб учиб келди, момақалдироқ гумбурлади, замин бир ёнга оға бошлади. Муҳаммад-жон жон ҳалпида тупроқни чангаллади... Шукрки, у жаҳаннам оғзидан омон қайтди, лекин кейинчалик, жангсиз ўтган кунлари, осойишта кечган узун кечалари ўзи билан ўзи бўлиб, «Наҳот хотиним менинг ҳам яраланишимни истади?» дея ўйлайдиган, қийналадиган бўлди. Уруш тугагунча, уруш тугагандан кейин яна анчагача қулоғининг остидан Муҳаррамнинг ўша сўзлари кетмади: «Ўрмон ошнангиз қайтди, ўнг қўли йўқ... Сиз қачон келасиз, Каримжон?»

Уруш тугади. У қайтди. Оёқ-қўли бус-бутун бўлса ҳам, юрагининг бир парчаси ўпирилиб қайтди. Увол кетган Одилхоннинг ҳаққи ҳурмати, ўзбекми, тожикми, қирғизми, гуржими — бегуноҳ ўлиб кетган биродарларим ҳаққи ҳурмати Ўрмондан ўч оламан, деб қасам ичиб қайтди. Қишлоққа келди. Ўрмоннинг аҳволини ўз кўзи билан кўрди. Ҳақиқатан, ўнг қўли елка билан тирсакнинг қоқ ўртасидан узилган эди. Чопонининг енги хиёл орқага қайрилиб, қийиққа кистирилган, эғнида ҳали оҳори кетмаган аскарча кўйлак...

Ўрмон шу кўйлакни узоқ кийди, ўн йил, ўн беш йиллар эғнидан ташламади. Кўйлак ҳам бинойидек чидаб берди, шундоқ чидадики, кўрган кишининг кўнглидан «Нима бало, Ўрмон жамоа урушга бориб, кўйлак ғамлаб келганми?» деган фикр ўтиши шубҳасиз эди... Хуллас, Муҳаммад-жон қайтганида, Ўрмон аллақачон «Ўрмон чўлок»қа айланиб, эғнида оҳори тўкилмаган аскарча кўйлак, юрган эди: ҳали ҳам ўша-ўша, ўзгармаган — ҳали ҳам жамоанинг раиси, ҳали ҳам одамларни йиғиб, маъруза ўқишга иштиёқманд, ҳали ҳам кўзлари одамга айёр боқади...

«Шу кунгача сен иблисдан гумоним бор, Ўрмон. Маккорсан! Эсингдами, менинг неча маротаба ўқ еганимни эшитиб, типирчилаб қолдинг, ярангни кўрсат, бир кўрай-чи, деявериб ҳол-жонимга қўймадинг. Ке, ошна, у савдолар ўтди-кетди, маззангининг сақичидек чўзавермайлик, деганимга кўнмадинг. Аслида, сени мен тинч қўймаслигим керак эди, сен менга ялинишинг керак эди! Лекин, индамадим. Сен шундан қутурдинг. Ярамни кўрармишсан... Ачинганингдан эмас, ҳар ҳолда, виждонинг қийналдими ё? Сенда виждон нима қилсин? Ахир сен...»

Маҳам амаки Ўрмонни эскидан ёмон кўради. Йиллар ўтиб, нафрати кучайса кучайдики, зинҳор сусаймади. Жондан ўтгани жон билан чиқаркан, Ўрмон бир вақтлар Маҳам амакининг жонидан ўтказган эди.

Ўша йиллар мамлакатнинг қайсидир ерларида очарчилик, қаҳатчилик бошланди. Колхозлар эндигина қад тиклаётган кезлар эди. Шунга қарамай, ҳарна ёрдам-да, деб эл бор-будини ўртага ташлади. Ўшанда Ўрмон роса ўзини кўрсатди. Раис эмасми, ғайрат билан майдонга чиқиб, отини гижинглашиб, қамчинини ҳавода ўйнатиб сиёсат қилишга тушди.

«Ватан хавф остида — одамлар очликдан қирилиб кетмоқда! Кимда-ким уйида ортиқча дон яширса, мендан ўпка-ламасин: юртдан ҳайдайман!»

Эл бусиз ҳам шафқатли эди, сўнгги дон-дунигача давлатдан аямади, ҳаммасини тўплаб берди. Эшакараваю отаравалардан бир карвон қилиб, ғалла кечаси Қўқонга — станцияга жўнатилди. Лекин... карвон шаҳарга тўлиғича етиб бормади. Эртаси Ўрмон жамоа тагин от ўйнатиб, қишлоқма-қишлоқ юрди, ҳар битта ҳовлига кириб чиқди.

«Кечаси Конизарар даштларида ғаллани қароқчи урди... Кимда-ким у қаззобларни таниса, таниса-ю, индамаса, уруғ-аймоғи билан қуритиб юбораман!» дея дўқ-пўписа қилди.

Эл — беминнат, бориши чиқариб бераётганида ҳам оғринмаган, лекин минг азоб билан тўпланган ғалланинг таланганини эшитиб рўйрост куйинди, ҳатто Ўрмон жамоага ачинди. «Бечорага қийин, катталарга нима деб жавоб беради энди?» деб ўйлади.

Маҳам амаки ҳам ўшанда Ўрмоннинг ҳолига қараб туриб ичдан эзилган эди.

Ёз ўтди, куз ўтди, қишга келиб, бу юртлар ҳам офат исканжасида қолди. Кунда, кунора ваҳимали гаплар тарқайверди. «Фалончи очдан ўлибди...» «Писмадончи шишиб кетибди...» Бора-бора одамлар бундай ҳолга кўника бошлади. Унча-мунча ўлим кишиларни ҳайратга солмай қўйди.

Ҳайрат, раҳм-шафқат туйғуларининг ўрнини гўё у пайтлар бепарволик, лоқайдлик, тушқунлик эгаллаган эди.

Офатнинг касри урмаган хонадон қолмади ҳисоб. Қишдан чиқарда Маҳам амакининг икки ярим яшар ўғилчаси нобуд бўлди. Очликдан... У ўзи сал нимжон туғилган эди, нимжонроқ бўлиб ўсди. Балки шу боис, эр-хотин унга айрича меҳр кўргизар, яхши ният билан, отини